

ks. Piotr Majer

UNIWERSYTET PAPIESKI JANA PAWŁA II W KRAKOWIE

Pogrzeb symboliczny po donacji włosów na cele naukowe – aspekty prawnokanoniczne

Inspiracją dla niniejszego opracowania stało się pytanie skierowane do jednej z kurii diecezjalnych o możliwość urządzenia katolickiego pogrzebu dla... kosmyka włosów. Takie zapytanie skierowali bliscy zmarłej osoby, która za życia podjęła decyzję o przekazaniu swego ciała do badań naukowych lub celów dydaktycznych, podpisując stosowny dokument przekazania włosów. Po śmierci donatora jego krewni stają wobec poważnego problemu, jakim jest niemożność pełnego przeżywania żałoby po zmarłym¹. Istotnym elementem tej żałoby jest pochówek ciała bliskiej osoby. Jednym z celów katolickiego pogrzebu jest przecież okazanie chrześcijańskiej pociechy bliskim – sprawując obrzędy pogrzebu Kościół „żywym niesie pociechę nadziei”². Czy wobec niemożliwości pochowania włosów można uciec się do swoistego substytutu pogrzebu, sprawując katolicki obrzęd pogrzebu części ciała ludzkiego, jakim jest pukiel włosów zmarłego, niejako w zastępstwie pochówku całego ciała, które pozostaje do dyspozycji odpowiednich instytucji naukowych i nie może być pochowane w dniach następujących po śmierci zmarłego?

Czasami symboliczny pogrzeb, podczas którego zamiast ciała zmarłego wkłada się do grobu tylko jego przedmioty osobiste albo ziemię z miejsca kaźni, ma uzasadnienie patriotyczne lub podyktowany jest potrzebą zorganizowania ceremonii żałobnej dla kogoś, o kim z pewnością wiadomo, że zmarł, jednak jego ciało nie zostało odnalezione, nie można było sprowadzić go na miejsce pogrzebu lub zostało

¹ Zob. P. Morciniec, *Zwłoki ludzkie w medycynie – pietyzm czy służba życiu i zdrowiu*, „Teologia i Moralność” 7 (2010), s. 173.

² Kan. 1176 § 2 kodeksu prawa kanonicznego [dalej: KPK].

całkowicie zniszczone. Niekiedy urządzi się także symboliczne groby, o których wiadomo, że nie skrywają ciała ludzkiego.

Zwolennicy tego rodzaju rozwiązań zastępczych kierują się przede wszystkim troską o tych, którzy opłakują zmarłego, chcąc stworzyć im okazję do religijnego pożegnania się ze swym bliskim oraz urządzenia grobu.

Symboliczny pochówek pukuła włosów stał się przedmiotem orzecznictwa Sądu Najwyższego. Sprawą tą sąd zajmował się jednak pobocznie, bowiem przedmiotem sporu była kwestia rozszczenia wypłaty zasiłku pogrzebowego na pokrycie kosztów pochówku kosmyka włosów i rzeczy osobistych zmarłego, który pisemnym oświadczeniem wyraził wolę przekazania swoich zwłok publicznej uczelni medycznej dla celów naukowych. W uchwale Sądu Najwyższego – Izba Pracy, Ubezpieczeń Społecznych i Spraw Publicznych – z dnia 2 lutego 2011 roku, uznano, iż taka symboliczna ceremonia winna być traktowana na równi z tradycyjnym pochówkiem ciała ludzkiego, a na pokrycie kosztów pogrzebu przysługuje odpowiedni zasiłek pogrzebowy. W uzasadnieniu orzeczenia powoływano się m.in. na fakt, iż odbyły się religijne uroczystości pogrzebowe – najpierw msza święta żałobna, a potem uroczystości na cmentarzu, w czasie których rodzina złożyła do grobu urnę zawierającą pukiel włosów zmarłego oraz jego rzeczy osobiste³.

Należy podkreślić, że zagadnienia stosowności pogrzebu symbolicznego nie można ograniczać jedynie do wymiaru emocjonalnego. Nie chodzi jedynie o to, by bliskim osoby zmarłej umożliwić przeżywanie żałoby i okazać religijną pociechę. Jeśli można mówić o „prawie do pogrzebu kościelnego”, to podmiotem tego prawa nie jest w istocie sam zmarły, który znajduje się poza porządkiem ekonomii sakramentalnej (nie udziela się mu sakramentów i sakramentaliów)⁴ oraz kościelnej dyscypliny i *de facto* nie jest już podmiotem praw i obowiązków⁵, ale jest nim społeczność wiernych, do której zmarły należał, w pierwszym rzędzie jego rodzina i najbliżsi⁶. Dlatego chodzi o rzeczywiste prawo wspólnoty, którego treścią jest to,

3 <http://sn.pl/Sites/orzecznictwo/Orzeczenia1/l%20UZP%205-10.pdf> (30.04.2016).

4 Zob. *Katechizm Kościoła katolickiego* [dalej: KKK], nr 1684 (w pierwotnej wersji, przed poprawkami naniesionymi przez Kongregację Nauki Wiary 26 kwietnia 1998 roku).

5 Zob. P. Majer, *Pogrzeb kościelny*, [w:] *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego*, t. 3, cz. 2: *Księga IV. Uświęcające zadanie Kościoła*, red. J. Krukowski, Poznań 2011, s. 387.

6 „Prawo do pogrzebu” jest pojęciem mocno dyskusyjnym w odniesieniu do nieżyjącego, choć nie wszyscy podzielają pogląd, że należy kategorycznie wykluczyć mówienie o prawie podmiotowym osoby zmarłej. Zob. J. Gołąb, *Prawo do pogrzebu i jego wykonanie w prawie kanonicznym i polskim*, Rzeszów 2004, s. 76–80. Niekiedy wyróżnia się wymiar wewnętrzny i zewnętrzny prawa do pogrzebu. Pierwszy odnosi się do prawa samej osoby zmarłej do bycia pochowanym zgodnie ze swoimi wymoga-

by należący do niej zmarli otrzymali godny pochówek, zgodny z wyznawaną przez nich wiarą. Czy zatem odmowa symbolicznego pogrzebu pukła włosów osoby, która podjęła decyzję o przekazaniu swego ciała na potrzeby nauki, oznacza pozbawienie rodziny zmarłego prawa do pogrzebu?

1. Donacja zwłok w polskim prawie i praktyce akademickiej

Dobrowolne przekazanie zwłok do celów naukowych bądź dydaktycznych⁷ jest w Polsce regulowane rozporządzeniem Ministra Zdrowia z dnia 30 lipca 2009 r. w sprawie trybu i warunków przekazywania zwłok do celów naukowych⁸ wydanym w oparciu o art. 10 ust. 2a ustawy z dnia 31 stycznia 1959 roku o cmentarzach i chowaniu zmarłych⁹. Prawo przewiduje także możliwość przekazania dla celów naukowych zwłok osób, których ciała nie zostały odebrane przez podmioty

mi etycznymi lub religijnymi, drugi zaś oznacza prawo najbliższych do godnego i właściwego pochowania osoby zmarłej. Zob. A. Breczko, *Wybrane problemy biojustanologii – spór o zakres autonomii woli człowieka w dysponowaniu ciałem po śmierci*, [w:] *Księga życia i twórczości. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Romanowi A. Tokarczykowi*, red. Z. Władek, J. Stelmasiak, W. Gogłoza, K. Kukuryk, t. 3: *Biojurisprudencja*, Lublin 2013, s. 160.

7 Ludzkie ciało po śmierci może być przeznaczone do oględzin i sekcji klinicznej w celu określenia przyczyny śmierci lub dokładnego jej momentu, do pozyskiwania organów i tkanek do przeszczepów. Takie wykorzystanie nie powoduje jednak konieczności znacznego przełożenia w czasie pochówku. Uniemożliwia natomiast pogrzeb w nieodległym czasie po śmierci przeznaczenie martwego ciała do kształcenia przyszłych lekarzy w zakresie anatomii i patologii oraz zabiegów ćwiczeniowych. Pozamedyczne wykorzystanie zwłok ma miejsce również w dziedzinie biomechaniki (badanie urazów mechanicznych, np. w celu poprawy bezpieczeństwa ruchu drogowego – tzw. *crash-testy*) czy kryminalistyce (np. badanie postępującego rozkładu ciała ludzkiego czy toru lotu pocisku w ludzkim ciele). Zob. P. Morciniec, *Ludzkie zwłoki jako obiekt badawczy: dowolność działań czy normowanie?*, [w:] *Etyczne i prawne granice badań naukowych*, red. W. Galewicz, Kraków 2009, s. 109; P. Morciniec, *Zwłoki ludzkie w medycynie...*, dz. cyt., s. 170–171.

8 Dz.U. z 2009 Nr 129, poz. 1067.

9 Art. 10, ust. 6 ustawy z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (tekst jednolity Dz.U. z 2015, poz. 2126): „Zwłoki do celów naukowych mogą być również przekazane uczelni, o której mowa w ust. 2, na podstawie pisemnego oświadczenia osoby, która pragnie przekazać swoje zwłoki tej uczelni”. Art. 10, ust. 2a: „Minister właściwy do spraw zdrowia określi, w drodze rozporządzenia, tryb i warunki przekazywania zwłok do celów naukowych, w tym: (1) warunki uzasadniające przekazanie zwłok do celów naukowych w przypadkach, o których mowa w ust. 2, (2) tryb przekazywania zwłok, (3) sposób ponoszenia kosztów transportu zwłok – kierując się koniecznością zachowania godności należnej zmarłemu oraz bezpieczeństwem sanitarnym”.

uprawnione do ich pochowania¹⁰, pozbawionych wolności zmarłych w zakładach karnych i aresztach śledczych¹¹ względnie w strzeżonych ośrodkach lub aresztach dla cudzoziemców¹², które nie zostały odebrane przez podmioty uprawnione do ich pochowania, po odpowiednim powiadomieniu¹³. Decyzję o przekazaniu zwłok instytucji medycznej podejmuje wówczas właściwy starosta. Jednak takie przypadki nie wchodzą w zakres niniejszego opracowania, jako że przedmiotem zainteresowania jest sytuacja, w której najbliżsi pragną sprawić pogrzeb zmarłemu.

Ciało może być **dobrowolnie** przekazane do celów naukowych wyłącznie w oparciu o sporządzone jeszcze za życia pisemne oświadczenie osoby, która pragnie przekazać swoje zwłoki uczelni. O przekazanie zwłok uczelnia¹⁴ występuje z uzasadnionym wnioskiem do starosty, przedstawiając pisemne oświadczenie donatora sporządzone przez niego za życia. Przekazanie zwłok dla celów naukowych wymaga uprzedniego stwierdzenia zgonu i jego przyczyn w karcie zgonu zawierającej adnotację urzędu stanu cywilnego o zarejestrowaniu zgonu i winno odbywać się w sposób zapewniający zachowanie godności należnej zmarłemu, a uczelnia w czasie przekazywania, przewożenia i przechowywania ciała jest obowiązana przestrzegać przepisów określających sposób postępowania ze zwłokami¹⁵.

Przepisy regulujące przekazanie zwłok do celów naukowych nie są szczegółowe. Uzupełniają je w pewien sposób zasady regulujące tę procedurę, przyjmowane

¹⁰ Zob. art. 10, ust. 2 ustawy z dnia 31 stycznia 1959 r.

¹¹ Zob. Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 7 lipca 2010 r. w sprawie sposobu postępowania ze zwłokami osób pozbawionych wolności w zakładach karnych i aresztach śledczych, Dz.U. z 2010 Nr 123, poz. 839.

¹² Zob. Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 22 stycznia 2015 r. w sprawie postępowania ze zwłokami cudzoziemców umieszczonych w strzeżonym ośrodku lub przebywających w areszcie dla cudzoziemców, Dz.U. z 2015, poz. 179.

¹³ Szerzej na ten temat zob. O. Kańczugowski, *Pozyskiwanie zwłok ludzkich dla celów naukowych*, „Prawo i Medycyna” 8 (2006) nr 4, s. 96–101.

¹⁴ W grę może wchodzić wyłącznie publiczna uczelnia medyczna lub publiczna uczelnia prowadząca działalność dydaktyczną i badawczą w dziedzinie nauk medycznych. Nie przewiduje się zatem możliwości przekazania ciała uczelni niepublicznej lub dla celów pozamedycznych.

¹⁵ Przepisy te są zawarte zasadniczo w ustawie z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych, a także w rozporządzeniu Ministra Zdrowia z dnia 7 grudnia 2001 r. w sprawie postępowania ze zwłokami i szczątkami ludzkimi (Dz.U. z 2001 Nr 153, poz. 1783, ze zm.), rozporządzeniu Ministra Zdrowia z dnia 23 marca 2011 r. w sprawie sposobu przechowywania zwłok i szczątków (Dz.U. z 2011 Nr 72 poz. 405) oraz rozporządzeniu Ministra Zdrowia z dnia 10 kwietnia 2012 r. w sprawie sposobu postępowania podmiotu leczniczego wykonującego działalność leczniczą w rodzaju stacjonarne i całodobowe świadczenia zdrowotne ze zwłokami pacjenta w przypadku śmierci pacjenta (Dz.U. z 2012, poz. 420).

i stosowane przez uczelnie medyczne, określane jako *Programy świadomej donacji zwłok*¹⁶. Obejmują one zazwyczaj następujące elementy:

a) Wzór oświadczenia woli (*aktu przekazania zwłok*), które ma być podpisane przez donatora za życia (często wymaga się poświadczenia notarialnego) i w którym dana osoba oświadcza, że na wypadek śmierci jej życzeniem jest nieodpłatne (tak dla donatora, jak i dla osób realizujących jego wolę) przekazanie jej ciała na potrzeby określonej medycznej placówki naukowej do celów naukowo-dydaktycznych. Zwykle zastrzega się, że donator ma być osobą pełnoletnią, posiadającą pełną zdolność do czynności prawnych, obywatelem polskim zamieszkałym na terenie Polski, a niekiedy dodaje się warunek, iż ma być on mieszkańcem regionu, w którym placówka naukowa ma swoją siedzibę. O śmierci donatora mają powiadomić uczelnię osoby wskazane w akcie przekazania zwłok.

b) Wyrażenie woli co do przyszłego pogrzebu i miejsca pochówku ciała, po jego wykorzystaniu. Zazwyczaj ma wówczas miejsce kremacja zwłok. W oświadczeniu donator może wskazać obrządek (religijny lub świecki), w jakim pragnie, by jego ciało zostało pochowane. Podaje się także dane osób, które mają być powiadomione przez uczelnię o pogrzebie.

c) Oświadczenie o woli zapewnienia anonimowości donatora lub przeciwnie – zgoda na umieszczenie jego nazwiska na honorowej tablicy darczyńców placówki naukowej.

d) Klauzule zezwalające placówce naukowej na odstąpienie od przyjęcia zwłok, na wypadek gdyby ich stan (np. stopień rozkładu, poddanie ciała sekcji

16 Na stronach internetowych takie programy ogłoszone są w: Śląskim Uniwersytecie Medycznym (http://donacja.sum.edu.pl/o_donacji.html [30.04.2016]), na Wydziale Nauk Lekarskich Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach (<http://wlinoz.ujk.edu.pl/program-swiadomej-donacji-zwlok/> [30.04.2016]), w Katedrze Anatomii Collegium Medicum Uniwersytetu Jagiellońskiego (<http://www.katedra-anatomii.cm-uj.krakow.pl/?q=donacje> [30.04.2016]), w Katedrze Anatomii Wydziału Nauk Medycznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie (<http://www.uwm.edu.pl/wnm/anatomia/index.php/program-donacji> [30.04.2016]), Zakładzie Anatomii Prawidłowej Uniwersytetu Medycznego w Białymstoku (http://www.umb.edu.pl/wl/zaklad_anatomii_prawidlowej_czlowieka/donacja [30.04.2016]), Uniwersytecie medycznym w Lublinie (<http://www.umlub.pl/uczelnia/struktura-organizacyjna/jednostki-um/i-wlzos/program-swiadomej-donacji/> [30.04.2016]), Zakładzie Anatomii Prawidłowej Człowieka Katedry Nauk Podstawowych Wydziału Medycznego Uniwersytetu Rzeszowskiego (<http://www.ur.edu.pl/uniwersytet/aktualnosci/18696,zarzadzenie-nr-852015-rektora-uniwersytetu-rzeszowskiego-z-dnia-15-07-2015-w-sprawie-wprowadzenia-programu-swiadomej-donacji-zwlok.html> [30.04.2016]).

sądowo-lekarskiej) lub przebyte choroby (zakaźne) wykluczały możliwość ich wykorzystania do celów naukowych i dydaktycznych¹⁷.

e) Określenie czasu, po którym winien nastąpić pochówek zwłok donatora (w praktyce polskiej od roku do pięciu lat po ich przekazaniu uczelni).

f) Oświadczenie uczelni o wzięciu na siebie obowiązku sprawienia pogrzebu oraz pokryciu kosztów transportu ciała i jego pogrzebu z zastrzeżeniem, że w przypadku niewyrażenia zgody na donację zwłok przez rodzinę zmarłego, ona sama jest zobowiązana do pokrycia kosztów poniesionych przez placówkę naukową.

g) Zapewnienie uczelni o wykorzystywaniu zwłok w sposób zapewniający zachowanie godności należnej zmarłemu, z poszanowaniem właściwego traktowania ciała w trakcie jego sekcjonowania przez osoby uczestniczące, w tym studentów i lekarzy, z wyłączeniem dostępu osób postronnych.

2. Doktryna Kościoła katolickiego i wskazania bioetyczne dotyczące donacji zwłok

Szacunek dla ludzkich zwłok wynika przede wszystkim z godności osoby ludzkiej, która nie ustaje po śmierci. „Coś z ludzkiej godności pozostaje w ludzkim ciele także po śmierci – **szczątki ludzkie symbolizują wartość**, jaką stanowiła osoba ludzka za życia”¹⁸. Ten etyczny i powszechnie rozpoznawalny obowiązek jest wzmocniony przepisami karnymi ustanawiającymi sankcje za znieważenie ludzkich zwłok¹⁹. Do racji natury etycznej należy dołączyć przesłanki wynikające z doktryny chrześcijańskiej – cały człowiek, a więc także jego ciało, które jest „świętynią Ducha Świętego” (1 Kor 6, 19), został odkupiony przez Chrystusa i jest powołany do życia wiecznego. Wprawdzie ciało człowieka po zmartwychwstaniu

¹⁷ Zob. szerzej O. Kańczugowski, *Pozyskiwanie zwłok...*, dz. cyt., s. 93–96.

¹⁸ P. Morciniec, *Zwłoki ludzkie w medycynie...*, dz. cyt., s. 172.

¹⁹ Polski kodeks karny [dalej: k.k.] w art. 262 § 1 penalizuje zachowania polegające m.in. na znieważaniu zwłok lub prochów ludzkich. Znieważanie zwłok polega na manifestowaniu braku szacunku, lekceważenia, nieposzanowaniu, ograbieniu, zbezczeszczeniu i uszkodzeniu zwłok. Sankcja grożąca za naruszenie art. 262 k.k. obejmuje karę grzywny, ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat dwóch. Zob. szerzej A. Rybak, *Prawnokarna ochrona godności zwłok człowieka*, „Palestra” 49 (2004) nr 1–2, s. 99–104; R. A. Stefański, *Przestępstwo znieważenia zwłok, prochów ludzkich lub grobu (art. 262 k.k.)*, „Prokuratura i Prawo” 10 (2004), s. 19–28.

będzie ciałem uwielbionym, wolnym od ułomności i wad, ma być to jednak to samo ciało, które człowiek posiada od swego poczęcia i narodzin²⁰.

To właśnie szacunkiem dla ludzkiego ciała tłumaczono w przeszłości niechęć Kościoła dla dokonywania sekcji zwłok, którą traktowano jako nieuprawnioną ingerencję w *sacrum* ludzkiego ciała²¹. Współcześnie jednak Kościół akceptuje autopsję przeprowadzoną zgodnie ze sztuką medyczną, dla celów dochodzenia sądowego lub badań naukowych²², uznając obdukcję zwłok nie tylko za moralnie dopuszczalną i tolerowaną, ale – przynajmniej w niektórych okolicznościach – zasługującą na jej podjęcie ze względu na miłość bliźniego²³. To samo należy powiedzieć o przeszczepach narządów (w kontekście niniejszego opracowania mamy na względzie zwłaszcza pobieranie narządów od osób zmarłych) – w historii przez Kościół odrzucanych, dziś akceptowanych, także z uwagi na miłość bliźniego, pod określonymi warunkami etycznymi²⁴.

Historyczne stanowisko Kościoła dotyczące działań na zwłokach różni się od dzisiejszej doktryny etyczno-moralnej. Podczas gdy w historii przeważał obowiązek pietyzmu – szacunku dla ludzkich zwłok i pielęgnowaniu pamięci o zmarłych – dziś akcentuje się również (nie zapominając oczywiście o powinności okazywania szacunku względem martwego ciała) zasadę solidarności, w myśl której, wykorzystując zwłoki, można przyjąć z pomocą chorym i cierpiącym. W miejsce dawnego kategorycznego zakazu naruszania integralności martwego ciała ludzkiego dziś

²⁰ Zob. *Katechizm Kościoła katolickiego* [dalej: KKK], Poznań 1994, nr 364, 999, 2300.

²¹ Zob. O. Kańczugowski, *Pozyskiwanie zwłok...*, dz. cyt., s. 90; P. Aszyk, *Zwłoki*, [w:] *Encyklopedia bioetyki. Personalizm chrześcijański*, red. A. Muszala, Radom 2009, s. 688–690. Szerzej o historii działań na zwłokach ludzkich i rezerwie Kościoła w tym względzie do XV wieku zob. P. Morciniec, *Bioetyka personalistyczna wobec zwłok ludzkich*, Opole 2009, s. 190–209; D. Wąsik, *Stosunek wielkich religii do sekcji zwłok*, „Forum Teologiczne” 15 (2014), s. 155–159. Warto przy okazji podkreślić, że zarzuty formułowane pod tym względem wobec Kościoła nie zawsze oparte są na historycznych podstawach. Począwszy od bulli Sykstusa IV z 1482 roku sekcje zwłok były uznane za dopuszczalne. Niekiedy rezerwa wobec sekcji zwłok wynikała nie wprost z przesłanek teologicznych, lecz humanitarnych (np. Bonifacy VIII w dekretale *Detestande feritatis* z 1299 roku zakazał rozczłonkowania i gotowania zwłok – praktyki stosowanej wobec krzyżowców, podróżników lub pielgrzymów zmarłych daleko od domu po to, aby w ten sposób zakonserwowane ciało mogło być przetransportowane w rodzinne strony i tam pochowane).

²² Zob. KKK, nr 2301.

²³ Zob. P. Morciniec, *Bioetyka personalistyczna...*, dz. cyt., s. 275; D. Wąsik, *Stosunek wielkich religii...*, dz. cyt., s. 156–158.

²⁴ Zob. m.in. P. Morciniec, *Przeszczepy narządów*, [w:] *Encyklopedia bioetyki...*, dz. cyt., s. 507; T. Zadykiewicz, *Przeszczep*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 16, red. E. Gigilewicz i in., Lublin 2012, kol. 708–709; J. Wróbel, *Dar z życia*, „W Drodze” 42 (2014) nr 2, s. 35–45.

dopuszcza się taką ingerencję (autopsja, pobieranie narządów), jeśli jest to uzasadnione potrzebą służby bliźniemu²⁵. Nie wymaga się jednak zezwolenia ordynariusza miejsca na dokonanie sekcji zwłok lub przekazanie ciała na potrzeby nauki, co – przynajmniej w formie domniemanej – sugerowali dawniejsi autorzy²⁶.

W tym kontekście należy także postrzegać dzisiejsze nauczanie moralne Kościoła względem dobrowolnej donacji zwłok na potrzeby nauki. Poza ogólnym stwierdzeniem *Katechizmu Kościoła katolickiego*: „Bezpłatne przekazywanie narządów po śmierci jest dopuszczalne i może zasługiwać na uznanie”²⁷, nie ma żadnego oficjalnego dokumentu czy wypowiedzi papieskiej, w której byłoby podjęte to zagadnienie. Zasady etyczne, które należy zachować przy przekazywaniu ciała na potrzeby nauki, są formułowane przez przedstawicieli katolickiej bioetyki²⁸. Można w tej materii wskazać na następujące zasady:

a) Przekazanie ciała winno dokonywać się wyłącznie dobrowolnie, za życia donatora, tak by jego wola była wyrażona świadomie, wyraźnie, w sposób pewny, nienasuwający żadnej wątpliwości. Temu wymogowi czyni zadość podpisanie przez donatora stosownego dokumentu (*Aktu przekazania zwłok*)²⁹. Nie można natomiast zgodzić się na to, by instytucje lub osoby zobowiązane do sprawienia pogrzebu same podejmowały decyzję o przekazaniu czyichś zwłok na cele badawcze lub dydaktyczne³⁰. Jako problematyczna jawi się w tym kontekście dopuszczana

²⁵ Zob. P. Morciniec, *Bioetyka personalistyczna...*, dz. cyt., s. 73–75.

²⁶ Zob. M. Conte a Coronata, *Institutiones iuris canonici ad usum utriusque cleri et scholarum*, vol. 2: *De rebus*, Taurini–Romae 1951, s. 87.

²⁷ KKK, nr 2301.

²⁸ Zob. P. Morciniec, *Bioetyka personalistyczna...*, dz. cyt., s. 234–268; P. Aszyk, *Zwłoki*, dz. cyt., s. 688–690.

²⁹ Z etycznego punktu widzenia można rozważać akceptowalność starannego odtworzenia przez bliskich zmarłego jego dyspozycji wyrażonej za życia, niemniej w prawie polskim taka ewentualność nie jest brana pod uwagę, bowiem wymaga się, by oświadczenie woli zostało sporządzone przez donatora w formie pisemnej.

³⁰ Kwestią dyskusyjną pozostaje natomiast, czy bliscy zmarłego mogą po śmierci zmienić decyzję podjętą za życia przez donatora i sprzeciwić się przekazaniu jego ciała na potrzeby nauki. Programy świadomej donacji zwłok przygotowywane przez polskie ośrodki naukowe taką możliwość sprzeciwu bliskich dopuszczają. Problem wiąże się ze sporną kwestią określenia statusu prawnego zwłok ludzkich, co jest przedmiotem dyskusji prawniczych. Zob. na ten temat m.in. P. Morciniec, *Bioetyka personalistyczna...*, dz. cyt., s. 85–106; A. Tworowska, *Określenie statusu zwłok ludzkich jako problem prawno-społeczny*, „Prawo i Medycyna” 17 (2015) nr 2, s. 61–71. Nie ma wątpliwości, że zwłoki, choć stanowią przedmiot materialny, nie mogą być traktowane jako „rzeczy” i w związku z tym nie podlegają przepisom regulującym obrót handlowy. Niemniej za „rzeczy” uznaje się organy odłączone

przez prawo polskie możliwość przekazania ciała w sytuacji porzucenia zwłok, gdy nie ma osoby bliskiej, która mogłaby zająć się pogrzebem.

b) Z moralnego punktu widzenia należy rozpoznać intencję, jaką kieruje się donator. Analogicznie do odrzucenia przez Kościół katolicki kremacji zwłok dokonanej z motywów przeciwnych wierze chrześcijańskiej³¹ należałoby potępić donację zwłok, gdyby była podjęta z pobudek przeciwnych wierze lub moralności chrześcijańskiej – np. gdyby ktoś, przekazując swe zwłoki na potrzeby nauki, lekceważył prawdę wiary o zmartwychwstaniu ciał, pragnął zatrzeć po sobie wszelki ślad na ziemi, tak by nic po nim nie pozostało, nawet martwe ciało, albo skonfliktowany z bliskimi pragnął poprzez donację swego ciała uniemożliwić innym uczestnictwo we własnym pogrzebie.

c) Wykluczony jest komercyjny charakter donacji. Donator nie może domagać się w związku z tym żadnej gratyfikacji finansowej. Nie może czynić tego także rodzina, która realizuje wolę dawcy. Ludzkie zwłoki nie są przedmiotem handlu, nie mogą być traktowane jako towar na sprzedaż, nawet gdyby taką wolę wyrażał ktoś za życia³².

d) Należy zapewnić donatorowi anonimowość względem osób, które będą korzystały z jego ciała w celach naukowych.

e) Zwłoki wykorzystywane do badań winny być traktowane z szacunkiem przysługującym ciału ludzkiemu. Badania i eksperymenty mają być przeprowadzone w taki sposób, by unikać niepotrzebnego okaleczania ciał.

f) Donator (gdy chodzi o wiernego Kościoła katolickiego) winien zastrzec urządzenie swemu ciału katolickiego pogrzebu, a uczelnia, której przeznaczają zwłoki, winna taki pogrzeb zapewnić, dając możliwość uczestniczenia w nim bliskim osoby zmarłej.

W odniesieniu do ostatniego punktu należy przypomnieć, że możliwość sprawienia pogrzebu zazwyczaj jest gwarantowana w akcie przekazania zwłok podpisywanym przez donatora. Ważne jest, by wyraźnie zaznaczyć, że chodzi o pogrzeb katolicki, nie zaś jakikolwiek sposób pochowania zwłok, chociażby sam w sobie był

od ciała, szkielety, preparaty anatomiczne. Zob. A. Tworkowska, *Określenie statusu zwłok ludzkich...*, dz. cyt., s. 69.

³¹ Zob. kan. 1176 § 3 i 1184 § 1, 3° KPK; KKK, nr 2301.

³² W tym kontekście nasuwają się pewne obiekcje co do intencji donatora, gdy oddaje swoje ciało do celów badawczych lub dydaktycznych, aby w **zamian** uzyskać sprawienie pogrzebu przez uczelnię i opiekę nad własnym grobem w przyszłości.

godny i w niczym nie uchybiał czci należnej ciałom zmarłych³³. Zgodnie z opinią wyrażoną w odpowiedzi Świętej Kongregacji Konsystorialnej z 12 stycznia 1924 roku wierny zmarły, choć może za życia zrezygnować z okazałego pogrzebu, nie może zrezygnować z katolickiego pogrzebu w ogóle, bowiem chodzi o prawo publiczne, które nie może być modyfikowane wolą osoby prywatnej³⁴. Pogrzeb katolicki wyraża paschalny charakter śmierci chrześcijanina – w obrzędach pogrzebu Kościół poleca Bogu swoich zmarłych i umacnia nadzieję, że kiedyś wszyscy ochrzczeni, wszczępieni w śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa, zmartwychwstaną z Nim do życia wiecznego³⁵.

Polskie uczelnie medyczne wykorzystujące zwłoki do celów badawczych bądź dydaktycznych w programach donacji zwłok³⁶ zapewniają zazwyczaj organizację i pokrycie kosztów pogrzebu ciała po jego wykorzystaniu. Przewidywany okres sekcjonowania nie przekracza pięciu lat, choć zazwyczaj wynosi około dwóch lat. Ośrodki naukowe w przygotowanym formularzu *Aktu przekazania zwłok* zazwyczaj zaznaczają, że donator ma prawo do wyboru sposobu pochówku zwłok i wskazania obrządku pogrzebu, co należy zaznaczyć w dokumencie³⁷. Pochówek następuje często po uprzedniej kremacji zwłok, aczkolwiek kremacja nie jest warunkiem. Miejscem pochowania jest nieraz wydzielona i specjalnie oznaczona kwatery cmentarza przeznaczona dla grzebania ciał donatorów, ale możliwy jest pochówek w grobie indywidualnym lub rodzinnym, za zgodą dysponenta grobu.

Instytucje naukowe mają niekiedy wypracowane ceremonie pożegnania zwłok wykorzystywanych w procesie dydaktycznym. W takim pożegnaniu biorą udział studenci, którzy korzystali z ciała, zdobywając wiedzę z zakresu anatomii. Uczestni-

33 Uczelnie, które wypracowały program świadomej donacji zwłok, uciekają się nieraz do ekumenicznego nabożeństwa żałobnego. Tak np. sprawowany jest pochówek ciał donatorów organizowany przez Śląski Uniwersytet Medyczny w ramach Memoriału im. o. Innocentego Marii Bocheńskiego.

34 Zob. S. Congregatio Concilii, *Sancti Severi. Funerum*, 12.01.1924, AAS 16 (1924), s. 189.

35 Zob. *Obrzędy pogrzebu dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, Katowice 1977 [dalej: *Obrzędy pogrzebu*], Wprowadzenie teologiczne i pastoralne, s. 9.

36 Zob. wyżej, przyp. 16.

37 Śląski Uniwersytet Medyczny nie daje możliwości takiego wyboru, a *Akt przekazania zwłok* zawiera jedną klauzulę: „Wyrażam zgodę, aby po zakończeniu badań, zwłoki moje zostały pochowane w ramach organizowanego przez Śląski Uniwersytet Medyczny w Katowicach Memoriału im. Ojca Profesora Innocentego Józefa Marii Bocheńskiego w Parku Pamięci Ruda Śląska”. *Akt donacji*, którego wzór widnieje na stronie internetowej Uniwersytetu Medycznego w Białymstoku, w ogóle nie zawiera wzmianki o pochówku. Uniwersytet Rzeszowski w Programie Świadomej Donacji Zwłok nie przewiduje wyraźnie wskazania obrządku pogrzebu.

czenie w obrędzie jest także formowaniem adeptów medycyny do personalistycznego podchodzenia do zwłok, których nie wolno traktować instrumentalnie jako zwykłego materiału badawczego, ale z szacunkiem należnym ciału nieżyjącego człowieka. Zresztą, jak wynika z opisów, pierwszy kontakt studentów medycyny ze zwłokami ludzkimi nie jest łatwy i często okupiony dużym wysiłkiem emocjonalnym³⁸.

3. Sposób postępowania ze szczątkami ludzkimi w prawie polskim i regulacji kanonicznej

Szczałki ludzkie, to – w odróżnieniu od zwłok, za które uważa się integralne (choćby zdeformowane) ciała osób zmarłych i dzieci martwo urodzonych, bez względu na czas trwania ciąży – pozostałości zwłok ludzkich lub ich części. Jako szczególne kategorie szczątków wymienia się: popioły powstałe w wyniku spopielenia zwłok, pozostałości zwłok wydobytych przy kopaniu grobu lub w innych okolicznościach, części ciała ludzkiego odłączone od całości³⁹. Do postępowania z tak określonymi szczątkami ludzkimi należy stosować odpowiednio przepisy dotyczące obchodzenia się ze zwłokami. Do pochowania prochów wymaga się karty zgonu, a pozostałości i części zwłok można pochować na podstawie zaświadczenia wystawionego przez zarząd cmentarza lub lekarza. Części ciała ludzkiego odłączone od całości (np. amputowane kończyny, organy czy tkanki usunięte z ciała podczas zabiegu chirurgicznego) mogą być pochowane w miejscu wskazanym przez zarząd cmentarza albo spopielenie przez zakłady opieki zdrowotnej dysponujące odpowiednimi urządzeniami do tego celu.

Gdy chodzi o przepisy prawa kanonicznego na temat pochówków szczątków ludzkich, żaden kanon kodeksu prawa kanonicznego nie reguluje tej sprawy. Nie ma też żadnego innego przepisu kanonicznego w tej materii (poza regulacją pochówku prochów po kremacji). Pewne wskazania można natomiast odnaleźć w historycznych źródłach prawa.

Dnia 3 sierpnia 1897 roku Kongregacja Świętego Oficjum udzieliła odpowiedzi⁴⁰ na zapytanie żeńskiego zgromadzenia prowadzącego szpitala w Afryce Północnej,

³⁸ Zob. P. Morciniec, *Bioetyka personalistyczna...*, dz. cyt., s. 356–361.

³⁹ Zob. Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 7 grudnia 2001 r. w sprawie postępowania ze zwłokami i szczątkami ludzkimi, § 2 i § 8.1.

⁴⁰ Zob. *Codicis Iuris Canonici Fontes*, ed. P. Gasparri, t. 4, Romae 1951, s. 494–495, nr 1189. Odpowiedź ta w wydaniu kodeksu prawa kanonicznego z 1917 roku *cum fontibus* jest przywołana jako

w jaki sposób należy postępować z kończynami amputowanymi podczas zabiegów chirurgicznych. Siostry w dobrej wierze dotychczas szczątki te grzebały w niepoświęconej ziemi albo, idąc za radą lekarzy, paliły. Kongregacja w odpowiedzi wskazała, że taką praktykę można zachować, gdy idzie o szczątki nieochrzczonych. Natomiast szczątki osób ochrzczonych winny być, w miarę możliwości grzebane, w miejscu pobłogosławionym, niemniej jeśli pochówek na cmentarzu wiązałby się ze znacznymi trudnościami, siostry nie powinny być niepokojone, gdyby zachowały dotychczasową praktykę. Odnosiło się to także do spalania amputowanych kończyn, co do którego Kongregacja uznała, iż można je roztropnie tolerować⁴¹, mimo obowiązującego wówczas surowego zakazu kremacji. Odpowiedź kończyła się sugestią, by w szpitalnym ogrodzie wydzielić miejsce, które należało pobłogosławić i w którym mogłyby być grzebane szczątki katolików.

Choć kazuistyczny charakter i treść odpowiedzi udzielonej przez dykasterię Stolicy Apostolskiej przed ponad wiekiem może dzisiaj budzić zdziwienie, warto podkreślić wagę, jaką przykładano do poszanowania ciała ludzkiego – nawet gdy chodzi o jego części – w świetle nauczania Kościoła o tym, iż jest ono świątynią Ducha Świętego. Stąd rozróżnienie, jakie czyniono między szczątkami należącymi do ochrzczonych i nieochrzczonych – części ciała tych pierwszych należało grzebać w miejscu poświęconym, choć niekoniecznie musiał być to cmentarz⁴². Z drugiej strony godne uwagi jest przyzwolenie na niestosowanie się (*dissimulatio*) do obowiązującego zakazu kremacji w przypadku ludzkich szczątków.

Inne rozstrzygnięcie tej samej Kongregacji Świętego Oficjum z 10 grudnia 1928 roku⁴³ w sprawie obchodzenia się ze szczątkami ludzkimi było odpowiedzią na za-

jedno ze źródeł ówczesnego kan. 1205 § 1: „Zwłoki wiernych należy grzebać na cmentarzu poświęconym według przepisów liturgicznych, w uroczysty lub zwykły sposób, przez tych, o których w kan. 1155, 1156”.

⁴¹ W odpowiedzi użyto słów „prudenter dissimulent”. *Dissimulatio* to postawa przełożonego kościelnego, który powstrzymuje się od egzekwowania prawa w celu uniknięcia większego zła. Zob. interesujące studium na ten temat: S. Paździor, *Dysymulacja a dispensa milcząca*, [w:] *Plenitudo legis dilectio. Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr. hab. Bronisławowi W. Zubertowi OFM z okazji 65. rocznicy urodzin*, red. A. Dębiński, E. Szczot, Lublin 2000, s. 517–541. Zdaniem jednego z dawnych autorów użyty w przywoływanym dokumencie łaciński zwrot *prudenter dissimulent* oznacza o wiele więcej niż tylko milczącą zgodę – jest to po prostu przyzwolenie na taką praktykę uzasadnione roztropnością. Zob. J. Rettenbacher, *Wo sind die vom menschlichen Leibe abgetrennten Glieder zu begraben?*, „Theologisch-praktische Quartalschrift” 78 (1925) nr 1, s. 129.

⁴² Zob. M. Conte a Coronata, *Institutiones iuris canonici...*, dz. cyt., s. 87.

⁴³ Zob. S. Congr. Consistorialis, *SS. Conceptionis de Chile et aliarum*, 10 decembris 1928, AAS 20 (1928), s. 261–264.

pytanie pochodzące z diecezji Concepción w Chile. Tamtejszy biskup przedstawił Papieskiej Komisji ds. Interpretacji Kanonów Kodeksu problematyczne zagadnienie w związku ze zdarzającym się wyrażaniem w testamentach przez niektóre osoby – zwłaszcza duchownych – woli, by po upływie dłuższego czasu (10–15 lat) od ich śmierci wydobyto z grobu ich szczątki i przeniesiono je do kościoła lub kaplicy, umieszczając je w odpowiednim miejscu, np. wmurowane w ścianę. Niekiedy takie pragnienie dotyczyło umieszczenia w kościele serca zmarłego (zwłaszcza jeśli był on kimś znamienitym). Biskup miał wątpliwości co do słuszności takiej praktyki, gdyż wydawała mu się ona sprzeczna z zakazem grzebania zmarłych w kościołach zawartym w ówczesnym kan. 1205 § 2 KPK z 1917 roku⁴⁴. Zapytywał on Stolicę Apostolską o trzy kwestie: 1) Czy wspomnianą wyżej praktykę można tolerować, przynajmniej w odniesieniu do duchownych i zakonników? 2) Czy zakaz grzebania ciał w kościołach odnosił się także do szczątków (kości)? 3) Czy w związku z tym rzeczownik „zwłoki” (*cadaver*) może być interpretowany w sensie ścisłym?

Komisja przekazała sprawę Kongregacji Świętego Oficjum, ta zaś (powołując się na odpowiedzi udzielane wcześniej przez Kurie Rzymską w podobnych sprawach) udzieliła następujących wyjaśnień. Przypominając dawny kan. 1214 KPK z 1917 roku, w którym zabraniano ekshumacji szczątków, poza wyjątkowymi przypadkami, gdy udzielił na to zezwolenia ordynariusz, wskazano, że pochowanie ciała w ziemi ma z natury charakter trwały (*sepultura perpetua*), a grób nie powinien być naruszony bez uzasadnionych i poważnych powodów. Wydobywanie szczątków z grobu po to, by mogły być przeniesione do kościoła, jest sprzeczne zarówno z zakazem ekshumacji, jak też chowania zwłok w świątyniach i dlatego nie można zgodzić się na taką praktykę. Rzeczownik „zwłoki” w tym przypadku należało rozumieć szeroko, nie tylko jako ludzkie ciało w całości, ale także kości i prochy (powstałe wskutek rozpadu zwłok), tak iż zakaz grzebania ciał w miejscach kultu odnosił się także do tych szczątków⁴⁵.

Szczałki ludzkie – w dokumencie mówi się wprost o kościach, prochach i amputowanych kończynach – zostały zatem zrównane z ciałem, gdy chodzi o obowiązek ich pogrzebania w miejscu poświęconym, a także gdy chodzi o obrzęd liturgiczny,

44 W obowiązujących przepisach taki sam zakaz znajduje się w kan. 1242 KPK.

45 Kongregacja przystała natomiast (powołując się na wcześniejszą odpowiedź Kongregacji Obrzędów z 11 lutego 1898 roku) na tolerowanie przez biskupa zwyczaju wyjmowania ze zwłok znacznych osobistości serca i – po odpowiednim zakonserwowaniu – umieszczania go w eksponowanym miejscu (np. w domu zakonnym założonym przez zmarłego biskupa lub duchownego), byleby nie było ono przechowywane w kościele.

który należało zastosować podczas ich pochówku (np. prochów ludzkich odnalezionych na polu bitewnym, w miejscu katastrofy lub w ogóle poza cmentarzem).

Obydwie historyczne odpowiedzi Kongregacji Świętego Oficjum nie dają jednak jednoznacznych wskazań odnośnie do zasadniczego zagadnienia będącego przedmiotem niniejszego opracowania. Zrównanie szczątków ludzkich ze zwłokami zostało dokonane w kontekście zakazu chowania zwłok w świątyniach, aby zakaz ten nie był obchodzony. Uznano, że oddzielnym od całości częściami ciała i prochom przysługuje taki sam szacunek, jak całemu ciału, choć dostrzegając różnicę, dopuszczano przy tym mniej uroczysty sposób postępowania za szczątkami, tolerując nawet ich palenie, mimo bardzo surowego wówczas zakazu kremacji⁴⁶. W takich przypadkach należy kierować się zwykłą roztropnością. Byłoby kompletnym absurdem urządzenie katolickiego pogrzebu amputowanej kończyny, w której to ceremonii uczestniczyłyby w dodatku ten, komu tę kończynę chirurgicznie odjęto.

Do zasad postępowania z amputowanymi członkami ciała ludzkiego odniosła się również Kongregacja Nauki Wiary w odpowiedzi⁴⁷ udzielonej 7 marca 1967 roku na pochodzące z diecezji Cleveland w USA zapytanie o dopuszczalność kremacji szczątków nie tylko z racji medycznych lub społecznych, które usprawiedliwiały kremację zwłok mimo generalnego jej zakazu (np. w przypadku zarazy czy wielkiej liczby ciał do pochowania), ale na życzenie danej osoby. Stwierdzając, że taka jest powszechna praktyka postępowania ze szczątkami ludzkimi, zapytywano, czy jest ona wewnątrznie niegodziwa i należy ją odrzucić⁴⁸. W udzielonej odpowiedzi Kongregacja podtrzymała dotychczasową praktykę, choć nie odwoływała się do dawnych dokumentów: jeżeli uzasadniona przyczyna nie pozwala na pogrzebanie amputowanych części ciała ludzkiego, można je spopielić.

Ponieważ to propozycja pogrzebu pukla włosów stała się inspiracją dla niniejszego tekstu, trzeba zaznaczyć, że włosy ludzkie nie są bezspornie uznawane za „szczątki” – mimo że w katolickiej tradycji są czczone relikwie włosów błogosławionych i świętych (*ex capillis*), i to jako tzw. relikwie pierwszego stopnia, czyli równoważne z relikwiami kości i częściami ciała – a przynajmniej nie uznaje się,

46 Na temat historycznego zakazu kremacji i jego uzasadnienia zob. m.in. Z. Suchecki, *Zagadnienie kremacji w rozwoju historycznym*, „Prawo Kanoniczne” 36 (1993) nr 1–2, s. 145–159.

47 S. Congregatio pro Doctrina Fidei, *Responsum part. Mens S. C. pro Doctrina Fidei circa amputationem foetus vel membrorum corporis humani, et circa cadaverum cremationem*, 7.03.1967, [w:] *Leges Ecclesiae post Codicem iuris canonici editae*, ed. X. Ochoa, vol. 3, Romae 1972, kol. 5121, nr 3543.

48 Pytanie dotyczyło także możliwości poddania kremacji martwych ludzkich płodów.

że podlegają przepisom dotyczącym pochówku ludzkich szczątków czy włosów. Wynika to z życiowego doświadczenia uwarunkowanego kulturowo, w przeciwnym bowiem razie należałoby konsekwentnie uznać, że w zakładach fryzjerskich dochodzi do znieważenia ludzkich szczątków⁴⁹. Tymczasem jest oczywiste, że odciętych włosów ludzkich nie traktuje się identycznie jak amputowanej kończyny czy usuniętego narządu.

4. Dopuszczalność symbolicznego pogrzebu szczątków?

Powracając do pytań postawionych na początku niniejszego tekstu, po przeanalizowaniu danych odnoszących się do problematyki donacji włosów oraz postępowania ze szczątkami ludzkimi, należy podjąć próbę odpowiedzi na zasadnicze pytanie o dopuszczalność symbolicznego pogrzebu w formie katolickiego pochówku kosmyka włosów osoby, która przeznaczyła swe ciało do celów naukowych.

Z pewnością brak możliwości sprawienia pogrzebu bliskiej osobie w czasie zwyczajowo przyjętym, a więc bliskim daty śmierci zmarłego, stanowi dodatkową traumę przydającą bólu po stracie kogoś bliskiego. Dlatego należy ze zrozumieniem podejść do pragnień krewnych i innych bliskich zmarłego, by ten, który odszedł, był w godny sposób uczczony, a oni sami otrzymali religijną pociechę. Jest to przecież jeden z celów katolickiego pogrzebu. Krewni na pierwszym miejscu, a w dalszej kolejności inni związani ze zmarłym, mają uzasadnione prawo do przeżywania żałoby. Pogrzeb – abstrahując od jego religijnego, a w chrześcijaństwie paschalnego wymiaru – pełni swego rodzaju funkcję terapeutyczną: pozwala na rozładowanie uczuć w atmosferze społecznego zrozumienia i poparcia, pozwala na integrację ze wspólnotą, która udziela wsparcia po stracie bliskiej osoby, pozwala

⁴⁹ Taką argumentacją posłużył się organ rentowy (ZUS) i sąd okręgowy (apelacyjny) w sprawie zakończonej Uchwałą Sądu Najwyższego z dnia 2 lutego 2011 r. przywołaną w przyp. 3. Niemniej Sąd Najwyższy w uzasadnieniu odpowiedzi udzielonej na zapytanie prawne uznał, że włosy mogą być potraktowane jako części ciała ludzkiego, a więc ludzkie szczątki, do których stosuje się odpowiednio przepisy dotyczące postępowania ze zwłokami. Nie oznacza to jednak – zauważa Sąd Najwyższy – że z odciętym włosiem ludzkim należy się obchodzić każdorazowo jak ze zwłokami, podobnie zresztą, jak z usuniętymi zębami, amputowaną kończyną czy inną częścią ludzkiego ciała odłączoną od niej chirurgicznie bądź w inny sposób, jeżeli nie dochodzi (nie doszło) do śmierci człowieka. Włosy mogą być traktowane jak szczątki ludzkie, pod warunkiem, że osoba, od której określona część ludzkiego ciała pochodzi, zmarła i zostało to stwierdzone we właściwy sposób. Sąd Najwyższy uznał, że jeśli odbył się symboliczny pogrzeb, powstaje roszczenie do wypłaty zasiłku pogrzebowego.

na konfrontację z przemijalnością życia ludzkiego i świata oraz z własną śmiertelnością⁵⁰. Tych aspektów pogrzebu pozbawieni są bliscy osoby, która przekazała swe ciało na cele naukowe.

Obecność zwłok i dostępność do nich w dniach po zgonie jest zasadniczym czynnikiem, który ułatwia przeżywanie żałoby. Jeżeli ciało zmarłego jest w tym czasie pożegnania niedostępne, nieobecność ta winna być w jakiś sposób rekompensowana przez odpowiednie działania rytualne⁵¹. Czy jednak winny one obejmować także symboliczny pogrzeb w formie wskazanej powyżej?

Odpowiedź tu proponowana jest negatywna. Jakie są powody takiego stanowiska?

Po pierwsze, jeżeli do istoty pogrzebu należy pogrzebanie ciała ludzkiego, skoro nie ma ciała, trudno mówić o pogrzebie w ścisłym sensie. Kanon 1204 KPK z 1917 roku definiował ustawowo pogrzeb kościelny jako przeniesienie ciała zmarłego do kościoła, odprawienie nad nim obrzędów żałobnych i złożenie go w miejscu prawnie przeznaczonym na grzebanie wiernych zmarłych. Obowiązujący kodeks prawa kanonicznego z 1983 roku definicji pogrzebu wprawdzie nie zawiera, ale wszystkie określenia, jakie oferuje doktryna kanonistyczna⁵² (a także pozakościelne definicje pogrzebu⁵³) odnoszą się w pierwszym rzędzie do ludzkiego ciała (lub prochów powstałych w wyniku kremacji), którego pochówkowi towarzyszą wszelkie liturgiczne ceremonie pogrzebowe⁵⁴. Tymczasem w sytuacji przeznaczenia zwłok na cele naukowe i dydaktyczne ciało przez cały czas, jaki jest potrzebny do celów,

50 Zob. A. Ostrowska, *Śmierć w doświadczeniu jednostki i społeczeństwa*, Warszawa 2005, s. 246.

51 Zob. P. Morciniec, *Bioetyka personalistyczna...*, dz. cyt., s. 305.

52 Kilka definicji katolickiego pogrzebu, które podaje literatura przedmiotu, przytacza J. Gołąb, *Prawo do pogrzebu...*, dz. cyt., s. 55–60.

53 „Zespół czynności towarzyszących złożeniu do grobu lub kremacji *zwłok ludzkich*, do których zobowiązane są osoby prywatne i instytucje społeczne, religijne i państwowe, stosownie do tradycji kulturowych, przekonań religijnych i światopoglądowych oraz przepisów prawnych” (H. Zimoń, *Pogrzeb*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 15, Lublin 2011, kol. 983.

54 Wskazuje się nieraz na różnicę pojęciową między „pogrzebem” (*exequiae*) a „pochówkiem” (*sepultura*). Pogrzeb (albo nabożeństwo pogrzebowe) to ceremonie, które towarzyszą pogrzebaniu ciała, czyli pochówkowi. W kodeksie prawa kanonicznego z 1917 roku część zawierająca regulację pogrzebu kościelnego nosiła nazwę *De sepultura ecclesiastica* (Księga III, część II, tytuł XII), dziś odpowiadający jej tytuł III Księgi IV obowiązującego KPK zatytułowany jest *De exequiis ecclesiasticis*. Tę zmianę poprzedziły dyskusje zespołu ds. reformy kodeksu – zob. „Communicationes” 12 (1980), s. 346 oraz 35 (2003), s. 84–85. Niemniej jednak oba terminy – *sepultura* i *exequiae* – w praktyce stosuje się zamiennie, co znajduje uzasadnienie w tym, że nabożeństwu pogrzebowemu zawsze towarzyszy pochówek ciała lub prochów ludzkich. Zob. P. Ryguła, *Exequias*, [w:] *Diccionario General de Derecho Canónico*, ed. J. Otaduy, A. Viana, J. Sedano, t. 3, Pamplona 2012, s. 847–850; Z. Suchecki, *Sepultura ecclesiastica*, [w:] *Diccionario General de Derecho Canónico*, dz. cyt., t. 7, s. 291–295.

dla których zostało wolą donatora przeznaczone, przebywa w instytucji naukowej, której zostało przekazane. Jest to prawdziwe ciało człowieka, nie zaś preparat dydaktyczny. Ciało to oczekuje na katolicki pochówek, który donator winien zastrzec i do którego uczelnia się zobowiązała.

Druga racja to obowiązująca zasada, że pogrzeb człowieka ma być jeden. Nawet w przypadku ekshumacji zwłok i ponownego ich złożenia w innym grobie, choć można (nie ma jednak takiego obowiązku) odprawić ceremonie na wzór tych, które sprawuje się podczas pogrzebu, nie jest to jednak pogrzeb *sensu stricto*, gdyż taki został już odprawiony⁵⁵. Jeśli zatem jest przewidziany – choć odsunięty w czasie – pogrzeb ciała donatora, który odbędzie się po wykorzystaniu zwłok, nie ma powodów, by odbywał się wcześniejszy pogrzeb jego szczątków, potem zaś kolejny katolicki pogrzeb całego ciała⁵⁶.

Po trzecie, włosy – nawet gdyby uznać je za szczątki w rozumieniu prawa polskiego – nie stanowią jednak ciała. Jednym z trzech istotnych celów pogrzebu jest oddanie czci „ciału” ludzkiemu, którego jednak nie zastępują szczątki. Owszem, należy je potraktować z szacunkiem należnym ciału ludzkiemu, ale – jak wskazywały cytowane wcześniej odpowiedzi Kurii Rzymskiej – w sposobie postępowania ze szczątkami należy kierować się roztropnością, nie zaś obligatoryjnie tak samo, jak z ciałem zmarłego. To ciało bowiem jest uczczone podczas obrzędów pogrzebu: „Żegnając zmarłego, Kościół «poleca go Bogu». Jest to «ostatnie pożegnanie, jakie wspólnota chrześcijańska oddaje swemu członkowi, zanim jego ciało będzie wyniesione i pogrzebane»⁵⁷.

Podobnie nie zastępują ciała „prochy” powstałe w wyniku kremacji zwłok⁵⁸. Warto przy tym zwrócić uwagę, że tam, gdzie w obrzędach pogrzebu przy pocho-

55 Przypomniała o tym Kongregacja Świętego Oficjum w odpowiedzi cytowanej w przyp. 34.

56 Z tych samych racji nie powinno być przyzwolenia na pojawiające się czasami próśby o podział prochów po kremacji i dwa oddzielne pochówki w dwóch różnych miejscach. Zdarza się bowiem, że rodzina zmarłego mieszkająca w różnych krajach lub nawet na różnych kontynentach pragnie urządzić dwie ceremonie pogrzebowe i mieć dwa miejsca pochówku prochów: w kraju, w którym mieszkał, i w Polsce. Tę zasadę przypomniała niedawno Kongregacja Nauki Wiary w instrukcji *Ad resurgendum cum Christo* o pochówku ciał zmarłych oraz przechowywaniu prochów w przypadku kremacji, 15.08.2016 r.

57 KKK, nr 1690.

58 Widać to wyraźnie w uzasadnieniu normy polecającej, by msza święta pogrzebowa (lub obrzędy pogrzebu bez mszy świętej) była sprawowana przy ciele, przed jego spopieleniem, a jedynie w drodze wyjątku przy urnie z prochami. *Ratio* tej normy wyjaśnia odpowiedź Kongregacji Kultu Bożego z 1977 roku na pytanie, czy obrzędy pogrzebowe można odprawić nad urną z prochami zmarłego: „Nie wydaje się stosownym, aby nad prochami celebrowano obrzędy, które mają na celu uczczenie

waniu zwłok mówi się o „ciele” zmarłego, które było „świątynią Ducha Świętego”, w obrzędach towarzyszących złożeniu w grobie urny z prochami mówi się o „doczesnych szczątkach”⁵⁹, aby wyraźnie podkreślić, że nie chodzi o ciało zmarłego. Opuszcza się np. znak pokropienia prochów zmarłego wodą święconą oraz ich okadzenie⁶⁰. Ten obrzęd może odbyć się wyłącznie w obecności ciała zmarłego⁶¹.

Jak wspomniano wyżej, krewni zmarłego, który przeznaczył swoje ciało na potrzeby nauki, powinni otrzymać chrześcijańską pociechę po stracie osoby bliskiej. Mimo że nie jest uzasadnione urządzenie symbolicznego pogrzebu, można, a nawet wypada, odprawić za zmarłego Ofiarę eucharystyczną. Nie będzie to wprawdzie

ciała zmarłego. Nie chodzi tutaj o potępienie kremacji, ale o zachowanie prawdziwości i czytelności znaku liturgicznego. Prochy bowiem wyrażają zniszczenie ludzkiego ciała i nie oddają idei «snu» w oczekiwaniu zmartwychwstania. Ponadto właśnie ciału, a nie prochom, oddaje się cześć w czasie liturgii, ponieważ od chwili chrztu świętego stało się ono świątynią uświęconą przez Ducha Świętego” („Notitiae” 13 [1977], s. 45). Odpowiedź Kongregacji jest cytowana w zatwierdzonym dla Polski rytuale: *Dodatek do obrzędów pogrzebu. Obrzędy pogrzebu związane z kremacją zwłok. Obrzęd złożenia urny w grobie*, Katowice 2010, s. 6, nr 3, gdzie przewidziana jest taka sama zasada, tj. że obrzędy pogrzebowe winny być odprawione jeszcze przed kremacją, a jedynie wyjątkowo, np. po sprowadzeniu urny z prochami zza granicy, obrzędy można sprawować nad samą urną. Niestety, w *Liście pasterskim Konferencji Episkopatu Polski o szacunku dla ciała zmarłego i obrzędach pogrzebu związanych z kremacją zwłok z dnia 16 października 2011 roku* („Akta Konferencji Episkopatu Polski” 2011 nr 2 [20], s. 51–53) biskupi rozszerzyli interpretację tego wyjątku na „szczególne racje duszpasterskie lub powody natury praktycznej” – np. „wtedy, gdy czyjaś śmierć nastąpiła daleko od miejsca zamieszkania i kremacja ułatwia sprowadzenie doczesnych szczątków osoby zmarłej, a także, kiedy uczestnicy pogrzebu przybywają z daleka i trudno im być na dwóch częściach pogrzebu” – kiedy obrzędy pogrzebowe, w tym mszę świętą, można sprawować nad samą urną. Tak szeroko ujęte wyjątki od zasady sprawiły w praktyce, że to reguła stała się wyjątkiem, a w większości przypadków msza święta sprawowana jest przy urnie z prochami zamiast *cadavere praesente*. Stało się tak wbrew wskazaniom Kongregacji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, która w uwagach do nowych obrzędów wskazywała na konieczność wyraźnego odróżniania pochówku ciała i pochówku prochów i domagała się precyzyjnego określenia wyjątków od zasady niesprawowania mszy świętej nad urną. Zob. „Anamnesis” 16 (2010) nr 4, s. 26.

⁵⁹ W *Dodatku do obrzędów pogrzebu*, dz. cyt., s. 9, wskazuje się również, że jeśli przy złożeniu urny do grobu stosuje się pewne części tradycyjnych obrzędów pogrzebu, teksty modlitw należy odpowiednio zmieniać i zamiast „ciało”, winno mówić się „doczesne szczątki”.

⁶⁰ Zob. Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Uwagi dotyczące obrzędu złożenia urny do grobu lub do niszy z urnami w Dodatku do obrzędu pogrzebu*, „Anamnesis” 16 (2010) nr 4, s. 26. Na temat teologicznego wymiaru grzebania ciał wiernych w grobach oraz obrzędów pogrzebu po kremacji zwłok zob. Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii. Zasady i wskazania*, Poznań 2003, s. 179–180, nr 254; C. Krakowiak, *Katolicki pogrzeb po kremacji*, „Teologia i Człowiek” 12 (2008), s. 175–189.

⁶¹ Zob. *Obrzędy pogrzebu*, nr 10.

w ścisłym znaczeniu msza święta „pogrzebowa”⁶² – choć często tak właśnie potocznie jest nazywana – ale msza święta „po otrzymaniu wiadomości o zgonie”⁶³. Warto w odpowiednim miejscu świątyni ustawić wówczas paschał, obok którego można umieścić portret zmarłego.

Na zakończenie warto zwrócić uwagę na wydawane w niektórych miejscach, w oparciu o autorytet miejscowego biskupa, obrzędy pogrzebu obejmujące również specjalny obrzęd pożegnania ciała przed przekazaniem go do placówki naukowej, gdzie będzie służyło kształceniu przyszłych lekarzy⁶⁴. Wydaje się, że nic nie stoi na przeszkodzie, by taki obrzęd, po wymaganym zatwierdzeniu przez właściwą władzę kościelną⁶⁵, mógł być z pożytkiem stosowany dla dobra wiernych zagrożonych w żałobie. Nie zastępuje on jednak pogrzebu – złożenia w ziemi ciała lub pochowania prochów po kremacji. Taki pogrzeb będzie miał miejsce po wykorzystaniu zwłok.

Wspomniany obrzęd pożegnania zmarłego w instytucie anatomicznym zawiera m.in. modlitwę podkreślającą czyn donacyjny dokonany dla dobra innych ludzi: „Prosimy za zmarłego N: pozostawił on swoje śmiertelne ciało dla badań medycznych, aby inni mogli żyć [...]”⁶⁶. W duchu chrześcijańskim należy interpretować napis, który umieszcza się nieraz przy wejściu do zakładów anatomii: „Hic est locus ubi mors gaudet succurrere vitam” – „Oto miejsce, w którym śmierć raduje się, że może przyjść z pomocą życiu”.

62 Zob. *Ogólne Wprowadzenie do Mszału Rzymskiego. Z trzeciego wydania Mszału Rzymskiego* [dalej: OWMR], nr 380, KKK, nr 1689, kan. 1185 KPK. Msza święta pogrzebowa jest sprawowana z okazji pogrzebu i stanowi jego integralną część – niezależnie od tego, czy łączy się bezpośrednio z obrzędem pogrzebu, czy pochówek ma miejsce oddzielnie, nawet w innym dniu. Zob. OWMR, nr 384; *Obrzędy pogrzebu*, nr 6–7.

63 Zob. OWMR, nr 381. Taką mszę świętą, różną od mszy za zmarłych zwanej „codzienną”, można sprawować także w dni oktawy Narodzenia Pańskiego, w dni, w które przypada wspomnienie obowiązkowe oraz w dzień powszedni, z wyjątkiem Środy Popielcowej i Wielkiego Tygodnia. Nie można jej natomiast sprawować – podobnie jak mszy świętej pogrzebowej – w uroczystości obowiązuje, Wielki Czwartek, Triduum Paschalne oraz niedziele adwentu, wielkiego postu i okresu wielkanocnego.

64 Do takich należy np. stosowany w archidiecezji wiedeńskiej *Das neue Manuale für die Begräbnisfeier. Pastoralliturgische Handreichung zur Feier des Begräbnisses in der Erzdiözese Wien*, Wien 2013. Zawiera on m.in. obrzęd: „Verabschiedung im Anatomischen Institut“, czyli pożegnania zmarłego w instytucie anatomicznym (s. 129–132).

65 Zob. kan. 1167 § 2 KPK. Nie podejmujemy się w tym miejscu rozwiązania nasuwających się wątpliwości co do zgodności z prawem wprowadzania przez biskupa diecezjalnego lokalnych obrzędów w miejsce lub obok rytuału przygotowanego przez miejscową konferencję episkopatu i zatwierdzonego przez Stolicę Apostolską, zgodnie z przepisami kan. 838 § 2–4 KPK.

66 P. Morciniec, *Bioetyka personalistyczna...*, dz. cyt., s. 180, przyp. 294.

Czyn miłości bliźniego, w którym ktoś poświęca własne ciało dla dobra innych, z pewnością zasługuje na uznanie, a bliscy zmarłego winni otrzymać chrześcijańskie wsparcie w przeżywaniu żałoby, co w tych okolicznościach jest znacznie utrudnione. Tym bardziej ciało ofiarowane dla dobra wspólnego winno być w swoim czasie w godny sposób uczczone poprzez sprawienie pełnego katolickiego pogrzebu, w którym Kościół modli się, aby śmiertelne ciała zmarłych zostały wskrzeszone do życia wiecznego przez Chrystusa, gdy przyjdzie w chwale.

SUMMARY

The symbolic funeral after donation of the body for scientific purposes – legal and canonical aspects

The inspiration of the paper was the question about the possibility of Catholic funeral for a strand of hair of the person who donated his/her body to science. The author after presenting and examining methodically regulations of Polish law and bioethical rules for donation of body, and after analyzing the teaching of the Apostolic See in the matter in question is of the opinion that the permission for the symbolic funeral of parts of human body should not be granted. The person who donated his/hers body for science and education should make a request for a Catholic funeral after the usage of the body. The medical institution should respect such a request.

Keywords: Catholic funeral, donation of body, interment, human remains

Pogrzeb symboliczny po donacji zwłok na cele naukowe – aspekty prawnokanoniczne

Inspiracją dla artykułu stało się pytanie o możliwość urządzenia katolickiego pogrzebu kosmyka włosów osoby, która przekazała swoje ciało na potrzeby nauki. Autor po przedstawieniu przepisów prawa polskiego oraz wskazań bioetycznych dotyczących donacji ciała i po analizie przepisów prawa polskiego i wskazań Stolicy Apostolskiej dotyczących zasad postępowania ze szczątkami ludzkimi, opowiada się przeciwko urządzaniu symbolicznych pogrzebów ludzkich szczątków. Osoba przekazująca swoje ciało do celów badawczych i dydaktycznych powinna zastrzec sobie sprawienie katolickiego pogrzebu po wykorzystaniu zwłok, a instytucja medyczna powinna taki pogrzeb zapewnić.

Słowa kluczowe: pogrzeb katolicki, donacja zwłok, pochówek, szczątki ludzkie

BIBLIOGRAFIA

1. Aszyk P., *Zwłoki*, [w:] *Encyklopedia bioetyki. Personalizm chrześcijański*, red. A. Muszala, Radom 2009, s. 688–693.
2. Breczko A., *Wybrane problemy biojustanologii – spór o zakres autonomii woli człowieka w dysponowaniu ciałem po śmierci*, [w:] *Księga życia i twórczości. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Romanowi A. Tokarczykowi*, red. Z. Władek, J. Stelmasiak, W. Gogłóza, K. Kukuryk, t. 3: *Biojurysprudencja*, Lublin 2013, s. 159–170.
3. *Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus*, 25.01.1983. *Kodeks prawa kanonicznego*, przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu, Poznań 1984.
4. *Codex Iuris Canonici Pii X Pontificis Maximi iussu digestus*, Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus, 27.05.1917, praefatione, fontium annotatione et indice analythico-alphabetico ab Emmo Pietro Card. Gasparri auctus, Romae 1917.
5. Conte a Coronata M., *Institutiones iuris canonici ad usum utriusque cleri et scholarum*, vol. 2: *De rebus*, Taurini–Romae 1951.
6. *Das neue Manuale für die Begräbnisfeier. Pastoralliturgische Handreichung zur Feier des Begräbnisses in der Erzdiözese Wien*, Wien 2013.
7. *Dodatek do obrzędów pogrzebu. Obrzędy pogrzebu związane z kremacją zwłok. Obrzęd złożenia urny w grobie*, Katowice 2010.
8. Gołąb J., *Prawo do pogrzebu i jego wykonanie w prawie kanonicznym i polskim*, Rzeszów 2004.
9. Kańczugowski O., *Pozyskiwanie zwłok ludzkich dla celów naukowych*, „Prawo i Medycyna” 8 (2006) nr 4, s. 90–102.
10. *Katechizm Kościoła katolickiego*, Poznań 1994.
11. Konferencja Episkopatu Polski, *List pasterski o szacunku dla ciała zmarłego i obrzędach pogrzebu związanych z kremacją zwłok*, 16 października 2011 r., „Akta Konferencji Episkopatu Polski” 2011 nr 2 (20), s. 51–53.
12. Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii. Zasady i wskazania*, Poznań 2003.
13. Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Ogólne wprowadzenie do Mszału Rzymskiego oraz wskazania Episkopatu Polski*, Poznań 2006.
14. Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Uwagi dotyczące obrzędu złożenia urny do grobu lub do niszy z urnami w Dodatku do obrzędu pogrzebu*, „Anamnesis” 16 (2010) nr 4, s. 25–27.

15. Kongregacja Nauki Wiary, Instrukcja Ad resurgendum cum Christo o pochówku ciał zmarłych oraz przechowywaniu prochów w przypadku kremacji, 15 sierpnia 2016 r., http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20160815_ad-resurgendum-cum-christo_it.html [6.11.2016].
16. Krakowiak C., *Katolicki pogrzeb po kremacji*, „Teologia i Człowiek” 12 (2008), s. 175–189.
17. Majer P., *Pogrzeb kościelny*, [w:] *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego*, t. 3, cz. 2: *Księga IV. Uświęcające zadanie Kościoła*, red. J. Krukowski, Poznań 2011, s. 386–402.
18. Morciniec P., *Bioetyka personalistyczna wobec zwłok ludzkich*, Opole 2009.
19. Morciniec P., *Ludzkie zwłoki jako obiekt badawczy: dowolność działań czy normowanie?*, [w:] *Etyczne i prawne granice badań naukowych*, red. W. Galewicz, Kraków 2009, s. 105–120.
20. Morciniec P., *Przeszczepy narządów*, [w:] *Encyklopedia bioetyki. Personalizm chrześcijański*, red. A. Muszala, Radom 2009, s. 503–508.
21. Morciniec P., *Zwłoki ludzkie w medycynie – pietyzm czy służba życiu i zdrowiu*, „Teologia i Moralność” 7 (2010), s. 169–182.
22. *Obrzędy pogrzebu dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, Katowice 1977.
23. Ostrowska A., *Śmierć w doświadczeniu jednostki i społeczeństwa*, Warszawa 2005.
24. Paździor S., *Dysymulacja a dyspensa milcząca*, [w:] *Plenitudo legis dilectio. Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr. hab. Bronisławowi W. Zubertowi OFM z okazji 65. rocznicy urodzin*, red. A. Dębiński, E. Szczot, Lublin 2000, s. 517–541.
25. Rettenbacher J., *Wo sind die vom menschlichen Leibe abgetrennten Glieder zu begraben?*, „Theologisch-praktische Quartalschrift” 78 (1925) nr 1, s. 129.
26. Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 22 stycznia 2015 r. w sprawie postępowania ze zwłokami cudzoziemców umieszczonych w strzeżonym ośrodku lub przebywających w areszcie dla cudzoziemców, Dz.U. z 2015, poz. 179.
27. Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 7 lipca 2010 r. w sprawie sposobu postępowania ze zwłokami osób pozbawionych wolności w zakładach karnych i aresztach śledczych, Dz.U. z 2010 Nr 123, poz. 839.
28. Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 10 kwietnia 2012 r. w sprawie sposobu postępowania podmiotu leczniczego wykonującego działalność leczniczą w rodzaju stacjonarne i całodobowe świadczenia zdrowotne ze zwłokami pacjenta w przypadku śmierci pacjenta, Dz.U. z 2012, poz. 420.

29. Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 23 marca 2011 r. w sprawie sposobu przechowywania zwłok i szczątków, Dz.U. z 2011 Nr 72, poz. 405.
30. Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 30 lipca 2009 r. w sprawie trybu i warunków przekazywania zwłok do celów naukowych, Dz.U. z 2009 Nr 129, poz. 1067.
31. Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 7 grudnia 2001 r. w sprawie postępowania ze zwłokami i szczątkami ludzkimi, Dz.U. z 2001 Nr 153, poz. 1783, ze zm.
32. Rybak A., *Prawnokarna ochrona godności zwłok człowieka*, „Palestra” 49 (2004) nr 1–2, s. 99–104.
33. Ryguła P., *Exequias*, [w:] *Diccionario General de Derecho Canónico*, ed. J. Otaduy, A. Viana, J. Sedano, t. 3, Pamplona 2012, s. 847–850.
34. S. Congregatio Concilii, *Sancti Severi. Funerum*, 12.01.1924, AAS 16 (1924), s. 188–191.
35. S. Congregatio Consistorialis, *SS. Conceptionis de Chile et aliarum*, 10.12.1928, AAS 20 (1928), s. 261–264.
36. S. Congregatio pro Doctrina Fidei, *Responsum part. Mens S. C. pro Doctrina Fidei circa amputationem foetus vel membrorum corporis humani, et circa cada-verum cremationem*, 7.03.1967, [w:] *Leges Ecclesiae post Codicem iuris canonici editae*, ed. X. Ochoa, vol. 3, Romae 1972, kol. 5121, nr 3543.
37. S. Congregatio pro Sacramentis et Cultu Divino, *Resp. De celebratione exsequiarum pro Ills qui proprii cadaveris cremationem elegerint*, „Notitiae” 13 (1977), s. 45.
38. S. Congregatio S. Officii, *Resp. part. 3 augusti 1897*, [w:] *Codicis Iuris Canonici Fontes*, ed. P. Gasparri, t. 4, Romae 1951, s. 494–495, nr 1189.
39. Stefański R. A., *Przestępstwo znieważenia zwłok, prochów ludzkich lub grobu (art. 262 k.k.)*, „Prokuratura i Prawo” 10 (2004), s. 19–28.
40. Suchecki Z., *Sepultura eclesiástica*, [w:] *Diccionario General de Derecho Canónico*, ed. J. Otaduy, A. Viana, J. Sedano, t. 7, Pamplona 2012, s. 291–295.
41. Suchecki Z., *Zagadnienie kremacji w rozwoju historycznym*, „Prawo Kanoniczne” 36 (1993) nr 1–2, s. 145–159.
42. Tworkowska A., *Określenie statusu zwłok ludzkich jako problem prawno-społeczny*, „Prawo i Medycyna” 17 (2015) nr 2, s. 61–71.
43. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny, Dz.U. z 1997 Nr 88, poz. 553 ze zm.
44. Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych, tekst jednolity Dz.U. z 2015, poz. 2126.
45. Wąsik D., *Stosunek wielkich religii do sekcji zwłok*, „Forum Teologiczne” 15 (2014), s. 149–159.
46. Wróbel J., *Dar z życia*, „W Drodze” 42 (2014) nr 2, s. 35–45.

47. Zadykowicz T., *Przeszczep*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 16, red. E. Gigilewicz i in., Lublin 2012, kol. 708–709.
48. Zimoń H., *Pogrzeb*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 15, red. E. Gigilewicz i in., Lublin 2011, kol. 983–989.